

Universiteit Leiden

Vrouwen horen gehoorzaam en kuis te zijn:

Waarom de integratie van de Moreanen in Bouazza's *Paravion* mislukt

Bachelorscriptie Moderne Nederlandse Letterkunde

Door: Jessica Jonker

Leiden

Juni 2014

Vrouwen horen gehoorzaam en kuis te zijn:

Waarom de integratie van de Moreanen in Bouazza's *Paravion* mislukt

Bachelorscriptie Moderne Nederlandse Letterkunde

Nederlandse taal en cultuur

Door: Jessica Jonker

S1134655

Universiteit Leiden

Begeleider: Dr. B.K. Ieven

Datum: 2 juni 2014

9977 woorden

Inhoudsopgave

1. Inleiding	1
2. De positie van de vrouw in Nederland en in de Arabische wereld	3
2.1 De vrouw in Nederland	3
2.2 De vrouw in de Arabische wereld	5
2.3 Migratie en migratieproblematiek	7
3. Hoe worden vrouwen gepresenteerd in <i>Paravion</i> ?	10
3.1 Representatie en focalisatie	10
3.2 Vertelsituatie	11
3.3 Representatie van de Moreaanse vrouwen in <i>Paravion</i>	12
3.4 Representatie van de vrouwen uit Paravion in <i>Paravion</i>	13
4. Het vrouwbeeld als belemmering van de integratie?	17
5. Conclusie	20
5.1 Is mijn hypothese juist gebleken?	20
5.2 Verrijkende kracht van literatuur?	20
Bibliografie	23

1. Inleiding

Heksen, vliegende tapijten en personages die veranderen in vogels; Hafid Bouazza's *Paravion* (2003) zit vol sprookjesachtige elementen. Maar van een gelukkig einde is in de roman geen sprake. De mannelijke personages verlaten hun Arabische thuisland Morea voor het westerse Paravion, waar ze denken een beter leven op te kunnen bouwen. Ze zien de stad als een oase waar ze gelukkig(er) kunnen worden en laten hun vrouwen en kinderen achter in Morea. Maar eenmaal aangekomen in de westerse stad blijken de cultuurverschillen de Moreaanse mannen te groot: het lukt ze niet om te integreren. Uiteindelijk besluiten de mannen om dan maar hun kuise en gehoorzame vrouwen uit Morea naar Paravion te halen, maar die blijken niet meer zo kuis en gehoorzaam te zijn als ze waren voordat de mannen vertrokken. Uiteindelijk zweven de mannen als het ware tussen twee werelden in: het lukt hen niet om te integreren in Paravion, maar ze kunnen ook hun oude leventje niet meer oppakken.

Bouazza laat in *Paravion* de migratieproblematiek zien van Arabische personages die naar het westerse Paravion (Amsterdam; hierover later meer) migreren. Maar wat maakt nou dat de integratie van de Moreaanse mannen mislukt? Waarom lukt het ze niet om zich succesvol te mengen onder de bevolking van Paravion? Mijn hypothese is dat de integratie van de mannen in Paravion mislukt doordat ze niet in staat zijn om te accepteren dat de vrouwen in Paravion niet onderdanig zijn aan de mannen. De stelling die ik mijn scriptie dan ook wil onderzoeken is: "De integratie van de Moreaanse mannen in Bouazza's roman *Paravion* mislukt omdat zij niet in staat zijn om de sociale positie van de vrouwen in Paravion te accepteren."

Ik wil mijn hypothese testen door informatie te verzamelen over de positie van vrouwen in het Arabisch gebied en Nederland en over de migratieproblematiek in Nederland. Mijn hypothese is namelijk dat de roman zich verhoudt tot de werkelijkheid. *Paravion* biedt een kritische reflectie op de werkelijke wereld en wil een verklaring van onze eigen werkelijkheid zijn. Er is dus correspondentie tussen de roman en de wereld waarin wij leven. Na het verzamelen van de eerder genoemde informatie wil ik verschillende passages in de roman analyseren door middel van close reading. Onder close reading versta ik: een specifieke passage tot in de details bekijken. Ik ga dan dus puur kijken naar de tekst zelf, waarbij ik de nadruk wil leggen op focalisatie in de roman.

"Door wiens ogen kijken we hier?", is de vraag die bij focalisatie centraal staat. Focalisatie maakt een onderscheid tussen vertellen en zien, tussen de verteller en de focalisator. De Franse narratoloog Gérard Genette was de eerste die de aandacht vestigde op dit onderscheid. In Nederland is focalisatie is door Mieke Bal geïntroduceerd en verder uitgewerkt. In haar boek *Narratology*:

Introduction to the Theory of Narrative, zegt ze onder andere: “The subject who uses the word is, say, the story’s narrator. The subject whose vision is implied in the word is its focalizer.”¹

Mijn scriptie is opgebouwd uit vijf verschillende hoofdstukken, waarvan mijn inleiding hoofdstuk één is. In het tweede hoofdstuk bestudeer ik de positie van de vrouw in Nederland en het Arabische gebied. Ook zal ik in dit hoofdstuk mijn definitie van migratie verhelderen en bovendien een korte samenvatting bieden van de migratieproblematiek in Nederland. In het derde hoofdstuk zal ik aandacht besteden aan de complexe vertelsituatie in *Paravion* en vervolgens verschillende passages uit de roman aan close reading onderwerpen om te kijken hoe de Moreaanse mannen de vrouwen uit Paravion en Morea zien. In mijn vierde hoofdstuk wil ik proberen aan te tonen dat de integratie van de Moreaanse mannen in Paravion mislukt doordat de mannen de sociale positie van de vrouwen niet kunnen accepteren. Als laatste hoofdstuk volgt mijn conclusie, hierin geef ik antwoord op de vraag of mijn hypothese juist of onjuist is gebleken. Bovendien wil ik in dit hoofdstuk aandacht besteden aan de vraag of literatuur een verrijkende rol speelt in het migratiedebat.

¹ Mieke Bal, *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative* (Toronto: University of Toronto Press, 2009), 159.

2. De positie van de vrouw in Nederland en in de Arabische wereld

De volgende dag begonnen de jongens zich alvast voor te bereiden op hun toekomstige verantwoordelijkheden door hun zussen, jong en oud, te schofferen en hen het huis in te slaan. ‘Ga naar binnen!’ was de meest gehoorde kreet. De vaders zagen dit goedkeurend aan en streelden hun knokige wandelstokken waarmee zij maar weinig wandelden.²

Bovenstaande passage is te vinden aan het begin van *Paravion*. Ik kon de passage niet lezen zonder mijn wenkbrauwen te fronsen. Het lezen van deze passage wekt bij mij als Nederlandse vrouw veel vraagtekens op. Vaders die graag zien dat hun dochters geschoffeerd worden door hun zoons? Vaders die goedkeurend toekijken als hun dochters het huis in worden geslagen door hun zoons? Toekomstige verantwoordelijkheden? Een situatie als deze zou in Nederland bijna ondenkbaar zijn. Is dit een kwestie van verschillende culturen? Is er een groot verschil tussen de positie van de vrouw in Nederland (Paravion) en de vrouw in de Arabische wereld (Morea)? Dat wil ik in dit hoofdstuk onderzoeken. Ook zal ik in dit hoofdstuk ingaan op migratie en migratieproblematiek in Nederland.

2.1 De vrouw in Nederland

Voordat ik de positie van de vrouw in Nederland zal bespreken, wil ik eerst verantwoorden waarom ik ervan uitga dat Paravion in de roman de stad Amsterdam symboliseert. In de eerste plaats worden daar in de roman allerlei aanwijzingen voor gegeven, zoals de opmerking dat de rivier die door de stad loopt de *Amstel* heet. Maar in de tweede plaats heeft Hafid Bouazza in een interview met opinieblad *Opzij* het volgende gezegd: ‘‘In Paravion zie je trouwens dat Morea opbloeit na het vertrek van de mannen naar Amsterdam.’’³ Deze opmerking en de aanwijzingen in de roman zijn voor mij redenen om aan te nemen dat Paravion voor Amsterdam staat. Ik zal in deze paragraaf dan ook gaan kijken naar de positie van de vrouw in Nederland.

In de negentiende eeuw waren man en vrouw ongelijk voor de Nederlandse wet. Vrouwen hadden, in tegenstelling tot mannen, nauwelijks recht op onderwijs en namen in het huwelijk een ondergeschikte plaats in.⁴ Aan het einde van de negentiende eeuw ontstonden er allerlei vrouwenverenigingen die zich wilden inzetten voor de positie van vrouwen als zichzelf. Aangezien de positie van de vrouw in de wet was vastgelegd, zou het voor de vrouwen gunstig zijn als zij zelf wetten konden maken. Stemrecht was dan ook een belangrijk punt in de agenda van de verenigingen. Het bekendste voorbeeld van een vrouw die zich hard maakte voor het stemrecht, is Aletta Jacobs.⁵ Na jaren van demonstraties, lezingen, debatten, arrestaties etc. werd op 18 september 1918 de wet voor gelijke stemrechten

² Hafid Bouazza, *Paravion* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 23.

³ Cisca Dresselhuys, ‘‘Pak emancipatie moslimvrouwen revolutionair aan’’, *Opzij* (01-11-2004), geraadpleegd 15 april 2014, <http://www.opzij.nl/nl/artikel/34945/pak-emancipatie-moslimvrouwen-revolutionair-aan.html>.

⁴ Vilan van de Loo, *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland* (Wormer: Inmerc, 2005), 15-16.

⁵ *Ibid.*, 16.

ondertekend door Koningin Wilhelmina. Dit was echter slechts een stap in de richting van gelijkheid; de algemene gedachte bleef dat de plaats van de vrouw in het gezin was.⁶

In de eerste helft van de twintigste eeuw waren er allerlei wetten in Nederland die vrouwen beperkten in de mogelijkheid om te gaan werken. Na de Tweede Wereldoorlog verschoven de accenten in de traditionele waarden. Het werd bijvoorbeeld steeds gangbaarder dat meisjes een opleiding gingen volgen.⁷ Tot 1956 waren gehuwde vrouwen in Nederland echter wettelijk handelingsonbekwaam.⁸ Vrouwen konden geen verzekeringen afsluiten, geen bankrekeningen openen en geen grote aankopen doen zonder schriftelijke toestemming van hun man.⁹ Achter het idee van de wet lag volgens E.M Vos de Wael-Smulders niet zozeer minachting voor de vrouwen ten grondslag. Zij meent in *Trouw* dat de gedachte achter de wet was dat binnen elke vereniging één iemand de baas moet zijn. Daarom was de man, als kostwinnaar, wettelijk gezien het hoofd van de echtvereniging. De wet was er dus vooral vanwege de eenvoud en niet om vrouwen te onderdrukken.¹⁰ Toen de wet in de jaren vijftig eindelijk werd afgeschaft, wilde de Katholieke Volkspartij dat de zin “De man is het hoofd van de echtvereniging” in het wetboek behouden bleef. Deze zin werd pas in 1971, bij het begin van de tweede feministische golf, geschrapt.¹¹

De tweede feministische golf draaide meer om de identiteitsproblematiek van vrouwen dan om een gevecht om bepaalde eisen of rechten.¹² Eigen ervaringen van vrouwen stonden centraal in de meeste feministische tijdschriften en vrouwenpraatgroepen. Het uitwisselen en bespreken van ervaringen bleek de meest effectieve weg naar feministische bewustwording.¹³

Vrouwen in Nederland worden vandaag de dag volgens de wet niet als minderwaardig gezien ten opzichte van de man. Waar we nog wel duidelijk een verschil zien tussen mannen en vrouwen is op het niveau van inkomen: mannen verdienen vaak meer dan vrouwen. Opleidingsniveau, werkervaring, arbeidsduur, bedrijfssector en het al dan niet hebben van een leidinggevende functie verklaren dit

⁶ Vilan van de Loo, *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland* (Wormer: Inmerc, 2005), 20-22.

⁷ *Ibid.*, 26.

⁸ E.M. Vos de Wael-Smulders, “Zelfs rechteloze vrouw had veel te zeggen”, *Trouw* (27-12-2001), geraadpleegd 20 april 2014, <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2782995/2001/12/27/Zelfs/rechteloze/vrouw/had/veel/te/zeggen.dhtml>.

⁹ Anke Manschot, “Niets te zeggen over je eigen geld”, *Opzij* (01-06-2006), geraadpleegd 14 april 2014, <http://www.opzij.nl/nl/artikel/36478/niets-te-zeggen-over-je-eigen-geld.html>.

¹⁰ E.M. Vos de Wael-Smulders, “Zelfs rechteloze vrouw had veel te zeggen”, *Trouw* (27-12-2001), geraadpleegd 20 april 2014, <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2782995/2001/12/27/Zelfs/rechteloze/vrouw/had/veel/te/zeggen.dhtml>.

¹¹ Anke Manschot, “Niets te zeggen over je eigen geld”, *Opzij* (01-06-2006), geraadpleegd 14 april 2014, <http://www.opzij.nl/nl/artikel/36478/niets-te-zeggen-over-je-eigen-geld.html>.

¹² Irene Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek: feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam: Het spinhuis, 1996), 2.

¹³ *Ibid.*, 9.

inkomensverschil deels.¹⁴ Nederland neemt een middenpositie in binnen de Europese Unie wat betreft het beloningsverschil tussen voltijds werkende mannen en vrouwen.¹⁵

2.2 De vrouw in de Arabische wereld

Wanneer je Morea opzoekt op het internet, vind je dat het een andere naam is voor Peloponnesos of het Moerbeiland. Toch is dat niet het gebied dat bedoeld wordt in *Paravion*. Zoals de Arabische sprookjeselementen in het verhaal al doen vermoeden, heeft Hafid Bouazza in het al eerder genoemde interview aangegeven dat het Morea in *Paravion* een Arabisch land is.¹⁶ De landen die tot de Arabische wereld behoren, liggen grofweg gezegd vooral in het noorden van Afrika en het Midden-Oosten.¹⁷ De Arabische wereld is niet hetzelfde als de islamitische wereld, maar de islam is wel de grootste godsdienst in de landen. In Marokko bijvoorbeeld is volgens het Central Intelligence Agency 99 procent van de bevolking moslim.¹⁸ Ook de Moreaanse mannen in *Paravion* zijn hoogstwaarschijnlijk moslim, afgaande op zinnen als: “Nog even, zo ging het gerucht in het theehuis, en ook alle kerken zouden moskeeën worden.” Als ik in deze paragraaf de positie van de vrouw in de Arabische wereld wil bespreken, dan houdt dit dus bijna automatisch in dat ik de positie van de moslimvrouw in de Arabische wereld zal bespreken.

“Sinds de terroristische aanslagen op de Twin Towers van het World Trade Center in New York op 11 september 2001, heeft de islamofobie zich over de westerse landen verspreid”, aldus Samir Khalil Samir.¹⁹ Om mensen een duidelijk beeld te geven van de islam, heeft de Arabische, rooms-katholieke theoloog en islamoloog dan ook een aantal jaar geleden een uitgebreid interview gegeven dat is uitgegeven als een boek: *De islam en het Westen: 111 vragen aan Samir Khalil Samir: Gesprekken met Giorgio Paolucci en Camille Eid*. Over de positie van de vrouw in de islam zegt Samir dat de Koran de superioriteit van de man over de vrouw leert. Volgens de Koran staat de man een rang boven de vrouw.²⁰ Deze minderwaardigheid van de vrouw is vooral terug te zien in de juridische praktijk: er is ongelijkheid in de mogelijkheid om te trouwen, een man kan zijn vrouw verstoten maar een vrouw haar man niet, de voogdij over de kinderen na een scheiding behoort de vader toe en de wettelijke getuigenis van een man is evenveel waard als die van twee vrouwen. Het verschil dat een echtgenoot het absolute gezag heeft over zijn vrouw, kan volgens Samir wel het ergste verschil genoemd worden.

¹⁴ Centraal Bureau voor de Statistiek, “Groot inkomensverschil tussen werkende vaders en moeders”, laatst gewijzigd 6 maart 2013, geraadpleegd 24 april 2014, <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/vrouwen-en-mannen/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3794-wm.html>.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Cisca Dresselhuys, “Pak emancipatie moslimvrouwen revolutionair aan”, *Opzij* (01-11-2004), geraadpleegd 15 april 2014, <http://www.opzij.nl/nl/artikel/34945/pak-emancipatie-moslimvrouwen-revolutionair-aan.html>.

¹⁷ Amanda Briney, “List of Arab States: List of the Countries Making Up the Arab World”, laatst gewijzigd 29 mei 2014, geraadpleegd 30 mei 2014, <http://geography.about.com/od/lists/a/arab/countries.html>.

¹⁸ Central Intelligence Agency, “The world factbook: Africa: Morocco”, laatst gewijzigd 13 mei 2014, geraadpleegd 14 mei 2014, <https://www.cia.gov/library/publications/the/world/factbook/geos/mo.html>.

¹⁹ Samir Khalil Samir, *De islam en het westen: 111 vragen aan Samir Khalil Samir: Gesprekken met Giorgio Paolucci en Camille Eid*, vertaald door J.M.E. Raymakers (Tielt: Lanno, 2012), 15.

²⁰ Ibid., 112.

Het is namelijk de plicht van de echtgenoot om het gedrag van zijn vrouw te corrigeren door lichamelijke tuchting totdat zij gehoorzaamt.²¹ Dit laatste zien we terug in de passage waarmee ik dit hoofdstuk begon. De jongens slaan hun zussen om zich voor te bereiden op hun ‘‘toekomstige verantwoordelijkheden’’, het tuchtingen van hun vrouwen tot zij gehoorzamen.

De Koran zou dus de superioriteit van de man over de vrouw leren. Het zal geen verrassing zijn dat niet iedere Arabische vrouw zich hierbij heeft neergelegd en dat er verzet is gekomen tegen deze opvattingen.

De term feminisme mag dan wel in West-Europa zijn bedacht, het fenomeen is niet typisch westers.²² Margo Badran maakt in haar *Feminism in Islam: Secular and Religious convergences* onderscheid tussen twee soorten feminisme: seculier feminisme en islamitisch feminisme. Het is niet zo dat seculiere feminisme geen ruimte biedt aan religie, seculiere feministen zijn dan ook niet per se niet-moslams. Het seculier feminisme gebruikt het islamitische discours alleen niet als doorslaggevend discours, wat de islamitische feministen wel doen.

De term ‘‘islamitische feminisme’’ kwam volgens Badran rond 1990 op. Islamitische feministen beweren dat de Koran het principe van gelijkheid van alle mensen bevestigt, maar dat dit principe in de praktijk belemmerd en ondermijnd is door patriarchale ideologieën.²³ De uitspraken van de profeet Mohammed worden volgens de feministen vaak zo geïnterpreteerd dat ze binnen die ideologieën passen, maar negatieve gevolgen voor vrouwen hebben. Volgens Bardan zijn er veel verzen in de Koran die gelijkheid van man en vrouw verklaren. De islamitische feministen bestuderen de Koran daarom opnieuw: hun basismethodologie is de interpretatie van de Koran. Badran onderscheidt drie hoofdaanpakken:

1. Het herzien van verzen van de Koran om foute verhalen die de mannelijke superioriteit claimen, te corrigeren.
2. Het citeren van verzen die ondubbelzinnig naar de gelijkheid van man en vrouw verwijzen.
3. Deconstructie van verzen die gaan over het verschil tussen mannen en vrouwen en die tot nu toe alleen maar zo geïnterpreteerd zijn dat ze mannelijke dominantie rechtvaardigen.

Het islamitisch feminisme wil volledige gelijkheid tussen mannen en vrouwen. Dit streven kan moslams die in een andere cultuur terecht zijn gekomen een handreiking bieden in hun dagelijks leven, maar het is natuurlijk ook heel relevant in moslimlanden in delen van Afrika en Azië waar mensen proberen een nieuwe constructie te maken van hun religie.²⁴

²¹ Samir Khalil Samir, *De islam en het westen: 111 vragen aan Samir Khalil Samir: Gesprekken met Giorgio Paolucci en Camille Eid*, vertaald door J.M.E. Raymakers (Tielt: Lanno, 2012), 115-118.

²² Margot Badran, *Feminism in Islam: Secular and Religious convergences* (Oxford: Oneworld Publications, 2009), 242.

²³ *Ibid.*, 247.

²⁴ *Ibid.*, 248.

We zien dus twee posities in de discussie over de sociale positie van de vrouw in de Arabische wereld. Aan de ene kant is de algemene opvatting dat de Koran de superioriteit van de man over de vrouw leert, maar aan de andere kant komt daar ook weerstand tegen vanuit het (islamitische) feminisme. Maar zoals Samir over deze laatste groep zegt: “Deze groeperingen vormen nog altijd een minderheid en hebben weinig invloed op de bevolking in haar geheel.”²⁵

2.3 Migratie en Migratieproblematiek

“Dus ik vraag aan jullie: willen jullie in deze stad en in Nederland meer of minder Marokkanen?”, deze woorden sprak Geert Wilders op 19 maart 2014 op de uitslagenavond van zijn partij. Op de toespraak werd door zijn aanhangers gereageerd met “minder, minder, minder!”²⁶ Op de gebeurtenis kwamen veel reacties. Veel mensen waren verontwaardigd; sommige mensen vergeleken Wilders zelfs met Hitler.²⁷ Andere mensen beweerden dat Wilders alleen maar zei wat veel andere Nederlanders denken. Wat we in elk geval zien, is dat er bij sommige mensen ontevredenheid bestaat over geïmmigreerde Marokkanen. Maar de ontevredenheid bij de Partij voor de Vrijheid-leider en zijn aanhangers heeft niet alleen betrekking op Marokkanen. In het verkiezingsprogramma van de Partij voor de Vrijheid uit 2012 staat het volgende geschreven over immigratie: “De massa-immigratie is intens schadelijk voor Nederland. Buiten de problemen met de islam die we nu geïmporteerd hebben, zien we een oververtegenwoordiging van niet-westerse allochtonen op het gebied van uitkeringsafhankelijkheid, antisemitisme, homohaar, vrouwendiscriminatie, criminaliteit, overlast, schooluitval en eerwraak. Niet-westerse allochtonen kosten Nederland 7,2 miljard euro per jaar.”²⁸ Migratieproblematiek is een groot punt bij de Partij voor de Vrijheid. In deze paragraaf wil ik de (im)migratie in Nederland en de problematiek die daarmee samenhangt, bespreken. Onder immigratie versta ik het verhuizen en vestigen van mensen naar en in Nederland.

In Nederland is sprake van een relatief hoog niveau van immigratie, laat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in een rapport aan de regering weten.²⁹ Een deel van de mensen die naar Nederland emigreren, komt uit de Europese Unie en andere westerse landen, het andere deel komt uit een groot aantal niet-westerse landen.³⁰

Debatten over migratie in Nederland richtten zich vooral op de migranten uit niet-westerse

²⁵ Samir Khalil Samir, *De islam en het westen: 111 vragen aan Samir Khalil Samir: Gesprekken met Giorgio Paolucci en Camille Eid*, vertaald door J.M.E. Raymakers (Tiel: Lanno, 2012), 125.

²⁶ Geert Wilders, “PVV scandeert: minder Marokkanen”, Nederlandse Omroep Stichting video (19-03-2014), geraadpleegd 25 mei 2014, <http://nos.nl/artikel/625563/pvv/scandeert/minder/marokkanen.html>.

²⁷ @TofikDibi, “Hitler is onder ons. In de gedaante van @geertwilderspvv. Hitler vond ook dat er minder Joden moesten zijn. Opdat we nooit zullen vergeten.”, *Twitter* (19-03-2014), geraadpleegd 20 april 2014, <https://twitter.com/TofikDibi/status/446389748983431168>.

²⁸ Partij Voor de Vrijheid, *Hún Brussel, óns Nederland! Verkiezingsprogramma 2012-2017*, geraadpleegd 2 mei 2014, <http://www.pvv.nl/images/stories/verkiezingen2012/VerkiezingsProgramma-PVV-2012-final-web.pdf>, 35.

²⁹ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Nederland als immigratiesamenleving* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001), 9.

³⁰ *Ibid.*, 17.

landen. De verwachting is namelijk dat juist bij deze migranten de kans op achterstand, maatschappelijke uitsluiting, marginalisering en het ontstaan van waardengeladen conflicten het grootst is. De vrees is onder andere dat de niet-westerse migranten niet evenredig kunnen bijdragen aan de verzorgingsstaat omdat ze onvoldoende scholing, taalkennis en passende (werk)ervaring hebben.³¹

Bij migratie kunnen volgens de WRR drie probleemgebieden worden onderscheiden: het proces van migratie zelf, het integratiebeleid en de inrichting en vormgeving van de Nederlandse samenleving.³² Omdat de problemen die samenhangen met het proces van integratie voor mijn onderzoek het interessantst zijn, zal ik daar dieper op ingaan.

Wanneer is iemand geïntegreerd? Deze vraag is eigenlijk niet goed te beantwoorden: er is in Nederland niet één vaste route die een immigrant aflegt bij vestiging en inburgering in Nederland. Bovendien blijven veel immigranten zich verbonden voelen met hun land van herkomst en zullen zich dus wel voor een deel Nederlander voelen, maar niet geheel.³³ Het WRR geeft in haar rapport bovendien aan dat integratie vaak een zaak is van meerdere generaties. Kinderen die in Nederland zijn geboren maar hun ouders niet, leven bijvoorbeeld vaak ‘tussen twee culturen’ in. Dit kan problemen opleveren op het moment dat de normen en waarden van hun ouders botsen met die van Nederland.³⁴

Saskia Bonjour meent dat het Nederlandse migratiebeleid van de naoorlogse periode ingedeeld kan worden in drie verschillende fases. De eerste fase is die van de gastarbeiders, die duurde vanaf de jaren vijftig tot de jaren zeventig. Arbeidsmigranten werden na de Tweede Wereldoorlog als tijdelijke gasten beschouwd en de overkomst van hun gezin was aan strenge voorwaarden gebonden.³⁵ Het standpunt dat het verblijf van de migranten tijdelijk zou zijn, was in die periode fundamenteel in het migratiebeleid. Nederland was namelijk al dichtbevolkt en er was een ernstig woningtekort.³⁶ Ondanks het feit dat het blijven van de gastarbeiders in Nederland iets ongewenst was, is er in Nederland nooit sprake geweest van gedwongen terugkeer van arbeidsmigranten. Gezinshereniging werd in essentie gezien als ongewenst, maar tegelijkertijd als een fundamenteel recht van de gastarbeiders.³⁷

Die strenge regelgeving werd versoepeld in de tweede fase, die Bonjour de periode van het minderhedenbeleid noemt. Die fase begon volgens haar in de late jaren zeventig. De WRR duidt deze periode iets later: “Pas nadat de arbeidsmigranten uit de jaren zestig en zeventig bleken te blijven en

³¹ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Nederland als immigratiesamenleving* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001), 17-18.

³² *Ibid.*, 19-20.

³³ *Ibid.*, 21.

³⁴ *Ibid.*, 21.

³⁵ Saskia Bonjour, “Gezin en grens. Debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland sinds de jaren vijftig”, *Migrantenstudies* 23, nr. 1(2007):23, geraadpleegd 1 mei 2014, <http://www.migrantenstudies.nl/wp-content/uploads/MS-2007-NR1-P2-23.pdf>, 1-2.

³⁶ *Ibid.*, 2.

³⁷ *Ibid.*, 6.

in toenemende mate werkloos raakten, ontstond er een minderhedenbeleid in de jaren tachtig.’’³⁸ Het uitgangspunt van het nieuwe beleid was dat het verblijf van de migranten die in Nederland waren, permanent zou zijn. Het bevorderen van de volledige en gelijkwaardige participatie van etnische minderheden in de samenleving was het doel van het beleid in deze periode.³⁹ De regels voor gezinsmigratie werden dan ook geliberaliseerd. Al was gezinsvorming, het overkomen van een buitenlandse partner door kinderen van migranten, nog wel een controversiële kwestie.⁴⁰

De laatste fase die Bonjour noemt is de fase vanaf de jaren negentig tot nu, de fase waarin individualisering centraal staat.⁴¹ Omdat het parlement eind jaren tachtig tot de constatering kwam dat de maatschappelijke positie van migranten eerder was verslechterd dan verbeterd, werd er gekozen voor een andere richting. De nadruk in het migrantenbeleid werd gelegd op burgerschap en een positieve bijdrage aan de Nederlandse samenleving. De voorwaarden voor gezinsmigratie werden aanzienlijk aangescherpt.⁴² In de loop van de jaren negentig werd de term ‘‘minderheden’’ in het politieke en publieke debat vervangen door ‘allochtonen’. Ook werd er onderscheid gemaakt tussen westerse en niet-westerse allochtonen. De toegang en het verblijf van die laatste groep werd negatief bezien: er werd verondersteld dat niet-westerse allochtonen niet gemakkelijk zouden kunnen integreren in de Nederlandse samenleving. Dit vanwege hun culturele achtergrond en andere waarden.⁴³

Op dit moment is het volgens Bonjour zo dat degenen wiens culturele achtergrond als niet-westers wordt gedefinieerd, buitenstaanders zijn en niet met open armen in Nederland worden ontvangen. De huidige regering streeft er volgens haar naar de cohesie van de Nederlandse samenleving te beschermen door die migranten te selecteren die naar verwachting het gemakkelijkst zullen integreren in de Nederlandse maatschappij.

³⁸ Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Nederland als immigratiesamenleving* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001), 47.

³⁹ Saskia Bonjour, ‘‘Gezin en grens. Debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland sinds de jaren vijftig’’, *Migrantenstudies* 23, nr. 1(2007):23, geraadpleegd 1 mei 2014, <http://www.migrantenstudies.nl/wp-content/uploads/MS-2007-NR1-P2-23.pdf>, 6.

⁴⁰ *Ibid.*, 7.

⁴¹ Saskia Bonjour, ‘‘Gezin en grens. Debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland sinds de jaren vijftig’’, *Migrantenstudies* 23, nr. 1(2007):23, geraadpleegd 1 mei 2014, <http://www.migrantenstudies.nl/wp-content/uploads/MS-2007-NR1-P2-23.pdf>, 1.

⁴² *Ibid.*, 8.

⁴³ *Ibid.*, 9- 10.

3. Hoe worden vrouwen gerepresenteerd in Paravion?

Werkelijke liefde was niet de bedoeling geweest. Als er iets was wat zijn wezen kon doen afbrokkelen, dan was het wel liefde. Of niet zijn wezen, maar zijn... tja... hoe noem je zoiets... zijn *identiteit*: een zorgvuldig gecultiveerde identiteit zou onherroepelijk bezwijken als hij niet de man kon zijn die hij altijd was geweest en die hij wilde zijn en dat om de simpele reden dat zij niet zo'n vrouw was zoals hij vond dat een vrouw moest zijn.⁴⁴

In bovenstaande passage worden de gedachten van een Moreaanse onderwijzer weergegeven.

Voorafgaand aan de passage wordt verteld dat hij verhoudingen met verschillende vrouwen heeft gehad, waaronder de Paravionse Mamette. In haar ogen was hij haar droomprins en ze wilde dolgraag met hem naar Morea gaan. Dit tot grote verbazing van de onderwijzer en de andere mannen uit Morea: waarom zou je naar Morea willen? De onderwijzer besloot dan ook een einde aan de verhouding te maken. Niet alleen vanwege Mamettes emigratiedroom, maar ook omdat hij verliefd begon te worden.

In de passage wil ik in het bijzonder aandacht vragen voor de laatste woorden: “om de simpele reden dat zij niet zo'n vrouw was zoals hij vond dat een vrouw moest zijn.” De onderwijzer heeft blijkbaar een beeld van hoe een vrouw moet zijn. En zijn beeld zal hoogstwaarschijnlijk overeenkomen met het beeld dat de andere Moreaanse mannen voor ogen hebben. In dit hoofdstuk wil ik dat beeld nader bestuderen. Hoe zien de Moreaanse mannen de vrouwen uit Morea en Paravion? Hoe worden de vrouwen gerepresenteerd, uitgedrukt in taal?

3.1 Representatie en focalisatie

Voordat ik verschillende passages uit de roman aan close reading zal onderwerpen, zal ik eerst ingaan op het begrip *representatie*. Wat is representatie eigenlijk precies? Van Dale geeft als betekenis “vertegenwoordiging”, maar deze betekenis dekt niet geheel wat ik onder representatie versta.⁴⁵ Voor mijn onderzoek is de definitie die Maaïke Meijer gebruikt in haar *In tekst gevat* bruikbaar. Onder representatie verstaat Meijer: “al het door mensen in taal en beeld uitgedrukte.”⁴⁶

Bij Meijer staat sekse centraal: “Sekse is als een kracht, die elke tekst van binnenuit bestuurt. Het is een conventioneel systeem van regels dat de representatie organiseert.”⁴⁷ Volgens Meijer is representatie dus werkelijkheidsvormend. Bij de analyse van representaties maakt ze gebruik van twee methodes. Bij tekstuele representaties analyseert ze de teksten eerst volgens de regels van de traditionele proza-interpretatie. Vervolgens geeft ze dan ook betekenis aan de sekse in de tekst: hoe structureert de tekst mannelijkheid en vrouwelijkheid?⁴⁸

Ik zal de verschillende passages uit *Paravion* ook volgens de regels van de traditionele analyse analyseren en waar mogelijk laten zien hoe de tekst vrouwelijkheid structureert. De nadruk in mijn

⁴⁴ Hafid Bouazza, *Paravion* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 164.

⁴⁵ Van Dale, online editie, s.v. “representatie”.

⁴⁶ Maaïke Meijer, *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996), 7.

⁴⁷ *Ibid.*, 2.

⁴⁸ *Ibid.*, 10.

aanpak zal liggen op focalisatie. Zoals ik in de inleiding al aangaf, onderscheidt focalisatie een verteller en een focalisator. De focalisator is degene die wiens ogen wij iets zien, de waarnemer, en de verteller is degene die daar iets over vertelt. Het is belangrijk om dit onderscheid te maken, omdat zowel de verteller als de focalisator meewerken aan het beïnvloeden van de lezer.⁴⁹ Focalisatie houdt overigens niet alleen ‘‘zien’’ in, maar ook de meningen en oordelen van het personage die met de waarneming gepaard gaan.⁵⁰

Ik zal in dit hoofdstuk passages analyseren waarin de Moreaanse mannen naar de vrouwen kijken en de verteller hun gedachten daarover weergeeft. Ik begin met een aantal passages waarin de Moreaanse mannen naar de Moreaanse vrouwen kijken, omdat uit deze passages waarschijnlijk een ideaalbeeld zal voortkomen. Vervolgens analyseer ik passages waarin de Moreaanse mannen naar de vrouwen uit Paravion kijken, om helder te krijgen wat de mannen van hen vinden. Voordat ik de passages zal analyseren, zal ik eerst ingaan op de vertelsituatie in de roman.

3.2 Vertelsituatie

Ik wil aandacht besteden aan de vertelsituatie in de roman, omdat deze complex is. De mix van realiteit en magie en de schrijfstijl van Bouazza zorgen ervoor dat je als lezer af en toe even terug moet bladeren in de roman: wie is er nu ook alweer aan het woord? Is het personage nu opeens een uil geworden? Het laatste hoofdstuk van de roman maakt de situatie alleen maar complexer: in dit hoofdstuk wordt namelijk de suggestie gewekt dat Baba Baloeck, de jongste van de drie, de verteller is. Het hoofdstuk begint met: ‘‘En zo, mijne heren de poortwachters, vond mijn vertrek plaats in het geheim van de nacht.’’⁵¹ Opvallend in dit hoofdstuk is dat er een opeens een ik-verteller is, terwijl in de rest van het verhaal sprake is van een hij-of zij-vorm.

Ondanks de suggestie die het laatste hoofdstuk wekt, is het toch niet aannemelijk dat de jongste Baba Baloeck de verteller van de roman is. Hoe kan hij immers weten wat de oudere generatie Moreaanse mannen meemaakt in Paravion als hij met de vrouwen achter is gebleven in Morea? En als hij toch de verteller is, waarom vertelt hij dan in de rest van de roman over zichzelf in de derde persoon? ‘‘Toen kwam het meisje aangelopen. Hoe haar te beschrijven? In gedeelten, zoals Baba Baloeck haar opnam toen hij opkeek en haar zag.’’⁵² Bouazza lijkt ons als lezer dus een beetje voor de gek te houden, door ons in het laatste hoofdstuk extra in verwarring te brengen over de verteller. Wellicht wil hij zo het mysterieuze Arabische sprookjesgevoel versterken.

Wat we in ieder geval over de verteller in *Paravion* kunnen vertellen, is dat de verteller zowel

⁴⁹ Erica van Boven en Gilles Dorleijn, *Literair Mechaniek: Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten* (Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2010), 228.

⁵⁰ *Ibid.*, 229.

⁵¹ Hafid Bouazza, *Paravion* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 219.

⁵² *Ibid.*, 89.

personale als auctoriale trekken heeft. Een auctoriale verteller is een “ik” die een verhaal vertelt waaraan hij niet zelf deelneemt.⁵³ In een personale vertelsituatie is geen sprake van een “ik”, maar van een hij-of zij-vorm. Er is geen persoon die in de tekst de rol van de verteller vervult, maar een anonieme instantie die zich schuilhoudt achter het verhaal.⁵⁴ Van Boven en Dorleijn benoemen deze tussenvorm als “afgezwakte vorm van auctoriaal vertellen”. De tekst wordt namelijk in de derde persoon verteld, de vertelinstantie is niet gedramatiseerd, maar hij geeft wel commentaar.⁵⁵ Een voorbeeld van dit commentaar is de te zien in de opmerking “hoe haar te beschrijven” in het zojuist genoemde citaat.

3.3 Representatie van de Moreaanse vrouwen in *Paravion*

Allereerst zal ik kijken naar de manier waarop de Moreaanse mannen kijken naar hun eigen vrouwen. Ik begin met een passage aan het begin van het verhaal. De Moreaanse mannen zijn nog in hun dorp in Morea en hebben vernomen dat één van hen, Baba Balook, het dorp wil gaan verlaten. Hier zijn zij erg verontwaardigd over.

Het dorpshef schudde misnoegd het hoofd, zoals hij altijd deed wanneer zijn vrouw voor haar beurt of zonder zijn toestemming haar mening verkondigde. Vooral die keer toen een tapijtverkoper het dorp had aangedaan en zij zich wilde mengen in het afdingen - een mannenzaak bij uitstek. (...) Op de terugweg dacht hij eraan zijn vrienden in het theehuis dit voorval te vertellen: luister broeders, wat ik vandaag heb meegemaakt.

De mannen rond het vuur schudden mee en sommigen balden hun vuisten. De bastaard. Mamoerra kreeg geen verwensing: zij was als vrouw niet relevant.⁵⁶

Aan het woord in deze passage is een externe verteller. Zoals in de vorige paragraaf al is benoemd, speelt hij geen rol in het verhaal maar geeft hij wel commentaar. Dit zien we ook in bovenstaande passage. De verteller merkt op dat het dorpshef zijn hoofd schudt en vertelt daar vervolgens een anekdote over. De verteller is dus duidelijk aan het woord, maar hij geeft op sommige momenten ook de gedachten van het dorpshef weer. Het dorpshef focaliseert op dat moment dan en zo komen we erachter hoe hij de wereld om zich heen ziet. Zo lezen we dat hij het voorval van de tapijtverkoper wil vertellen aan zijn vrienden in het theehuis. Blijkbaar is de gebeurtenis voor de tapijtverkoper heel belangrijk. Hij vindt het op zijn zachtst gezegd opmerkelijk als een vrouw zich bemoeit met afdingen. En blijkbaar hebben vrouwen volgens hem toestemming nodig om hun mening te verkondigen en mogen ze dit zeker niet “voor hun beurt” doen. Het laatste zal waarschijnlijk inhouden “na de mannen”.

De laatste zinnen van de passage zijn ook zeer opmerkelijk. De mannen zijn boos, zo vertelt de verteller ons. Hij geeft hun gedachten weer: ze vinden Baba Balook een bastaard. En dan komt het:

⁵³ Erica van Boven en Gilles Dorleijn, *Literair Mechaniek: Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten* (Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2010), 189.

⁵⁴ *Ibid.*, 203.

⁵⁵ *Ibid.*, 207.

⁵⁶ Hafid Bouazza, *Paravion* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 28.

Mamoerra krijgt geen verwensingen omdat ze een vrouw is. Mamoerra wordt hier als het ware grammaticaal ontkend, ze is de verwensingen niet eens waard.

Dat de mannen zichzelf boven de vrouwen scharen, is in de vorige passage wel duidelijk geworden. Ook in de volgende passage is een dergelijke houding ten opzichte van de vrouw terug te vinden. De mannen, de vaders, zijn inmiddels met Baba Baloeke meegegaan en vertrokken uit Morea. Ze hebben hun vrouwen en kinderen achtergelaten. De moeders proberen nu hun zoons her op te voeden:

Het kostte de moeders veel vergeefse moeite om hen ervan te overtuigen met hun zusjes te spelen en hen met liefde te behandelen, niet als toezichthouders, maar als delers van de baarmoeder en borst. Dit schokte de jongens. Eerbied voor moeder was nog wel af te dwingen, maar voor een zus, een *meisje*?⁵⁷

In deze passage is wederom de verteller aan het woord. Het eerste deel is zijn commentaar op de situatie, wat we onder andere kunnen zien aan het woord “vergeefse”. De verteller laat weten dat, in tegenstelling tot de vaders, de moeders het niet vanzelfsprekend lijken te vinden dat hun zoons een dominante houding aan moeten nemen tegenover hun zussen. Dan laat de verteller de emotie van de jongens weten: ze zijn geschokt. In de laatste zin is de verteller wederom aan het woord, maar de jongens focaliseren. In de passage is vooral de laatste zin opvallend. In de ogen van de jongens is het heel vreemd om eerbied te hebben voor een meisje. Eigenlijk vinden ze het ook niet helemaal vanzelfsprekend dat ze eerbied moeten hebben voor hun moeder, zoals blijkt uit de woorden “was nog wel af te dwingen”. Zij zien meisjes en vrouwen dus als hun ondergeschikten, maar voor een moeder willen ze een uitzondering maken.

3.4 Representatie van de vrouwen uit Paravion in *Paravion*

Na de passages waarin de Moreaanse vrouwen werden bekeken, wil ik nu kijken naar de passages waarin de Moreaanse mannen naar de vrouwen uit Paravion kijken. De eerste passage die ik nader wil bestuderen is een passage waarin Moreaanse mannen in het theehuis zitten. De verteller geeft hun gedachten en gevoelens weer over verschillende zaken in Paravion, waaronder de Paravionse vrouwen:

De vrouwen van Paravion lieten veel bloot zien, het palmhart van hun doorzichtige ledematen en meestal bespikkelde boezems was appetijtelijk en vervulde de bezoekers van het theehuis met geilheid en walging. Werkelijk onbeschaamd waren de wezens in het groene centrum van Paravion, waar het verboden leek kleren te dragen. Gelukkig stond het theehuis in het oostelijke gedeelte, ver van dat verderfelijke oord.⁵⁸

Wat we in deze passage lezen is dat de Moreaanse mannen dubbele gevoelens koesteren ten opzichte van de Paravionse vrouwen. De verteller vertelt dat de bezoekers van het theehuis “geilheid” voelen als ze de “appetijtelijke” boezems zien van de Paravionse vrouwen, maar ook “walging”. Het park

⁵⁷ Hafid Bouazza, *Paravion* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 47.

⁵⁸ *Ibid.*, 142.

waarin de vrouwen zich bewegen wordt als “verderfelijk” bestempeld. De vrouwen zelf worden “onbeschaamd”, in negatieve zin, genoemd. De Moreaanse mannen zien de vrouwen dus als “appetijtelijk” en “geil”, maar ook als “onbeschaamd” en “walgelijk”. Aan de ene kant vinden de Paravionse vrouwen hen dus op, maar aan de andere kant vinden ze de vrouwen “onbeschaamd” en “verderfelijk”. Wat verder heel opvallend is in deze passage is de term “wezens” in de derde regel. De term lijkt neerbuigendheid uit te drukken: de vrouwen worden niet eens meer mensen genoemd, maar “wezens”. De mannen focaliseren in deze zin; ze lijken zich veel te goed te voelen voor de vrouwen.

De laatste passage die ik in dit hoofdstuk wil close readen gaat zowel over Moreaanse vrouwen als over Paravionse vrouwen. In deze passage spreekt de Moreaanse tapijthandelaar de andere Moreaanse mannen in het theehuis toe. De mannen zijn al zeven jaar in Paravion en nog steeds alleen. De tapijthandelaar vindt dat ze moeten gaan trouwen met Moreaanse vrouwen.

Een lange toespraak was nu nodig, maar hij wist niet wat te zeggen. Hij knikte naar de zeven mannen uit het noorden van Morea en vroeg: ‘Jullie hebben dochters, niet?’

De mannen knikten, enigszins beschaamd.

‘Zijn ze rein, maagd en gehoorzaam?’

De mannen knikten.

‘Dan wil ik jullie vragen hen ten huwelijk te geven aan de mannen hier.’⁵⁹

Het eerste dat opvalt in de passage is het woord “beschaamd” in regel drie. De verteller merkt op dat de zeven mannen met dochters niet zomaar knikken, maar ze schamen zich voor het feit dat ze dochters hebben. Een dochter is blijkbaar minder waard dan een zoon. Het volgende dat opvalt, is de vervolgvraag van de tapijthandelaar in regel vier. De tapijthandelaar noemt drie eigenschappen op die wat hem betreft een vrouw een geschikte huwelijkskandidate maken: rein, maagd en gehoorzaam zijn. Als de dochters die eigenschappen bezitten, zijn ze geschikt om uitgehuwelijkt te worden aan een van de andere mannen. De tapijthandelaar ziet deze eigenschappen dus als noodzakelijk: de ideale vrouw is in elk geval rein, maagd en gehoorzaam. In het vervolg van de passage vat de verteller de gedachten van de tapijthandelaar samen en doorbreekt ze met een citaat:

De mannen knikten weer. Het had er ooit van moeten komen. Na zeven jaar in Paravion eenzaam te hebben doorgebracht, vielen veel broeders in de valstrikken van de vrouwen hier. Hij had het met eigen ogen gezien, het park werd meer en meer bezocht, en niet alleen door de jongelui -hier richtte hij één oog op de karrenman, die nog verder ineenkromp.

‘Onze tradities en eer staan op het spel.’

De bloedlijn moest zuiver worden gehouden en voortgezet. En de vrouwen hier, zelfs de weinige uit Morea, waren niet kuis en kenden geen eerbied. Kijk maar naar die twee vrouwen in het park, nauwelijks hier gearriveerd of ze hadden hun oorsprong al verloochend en gedroegen zich als de vrouwen van Paravion. Een boeket van verse bruiden, zedig van lichaam en geest, moest uit de rode bergen van Morea worden geplukt.⁶⁰

⁵⁹ Hafid Bouazza, *Paravion* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 182.

⁶⁰ *Ibid.*, 182-183.

De vrouwen uit Paravion zijn absoluut niet zo als de vrouwen uit Morea, blijkt uit de passage. Ze zijn niet kuis en kennen geen eerbied. Ze kunnen de mannen alleen maar in de val lokken, er zijn al een aantal mannen in die valstrikken gevallen. Opvallend is dat de tapijtverkoper denkt dat een “boeket van verse bruiden” uit de bergen van Morea de oplossing zal vormen voor hun “probleem”. Hij heeft namelijk ook zelf gezien dat de twee vrouwen die uit Morea kwamen zich inmiddels hetzelfde zijn gaan gedragen als de vrouwen uit Paravion. Zelfs de weinige vrouwen in Paravion die uit Morea komen, zijn niet kuis. Zullen de vrouwen die ze uit Morea halen dan niet dezelfde metamorfose ondergaan? Zullen deze vrouwen zich niet ook gaan gedragen als de Paravionse vrouwen? Of denken de mannen dat ze de Moreaanse vrouwen wel onder controle kunnen houden? Niet voor niets vinden ze “gehoorzaam zijn” een belangrijke eigenschap: ze willen graag de baas zijn. Vrouwen worden vergeleken met bloemen, ze kunnen geplukt worden door de mannen zonder dat ze daar zelf iets tegen kunnen doen. Zoals de bloem onderdanig is aan de plukker, zijn de vrouwen onderdanig aan de mannen.

Henriette Louwerse merkt in dit verband op dat de migrantenmannen vooral de vrouwen vrezen die mannen dwingen tot communicatie. Echte communicatie vereist namelijk van de mannen dat ze zich moeten openstellen voor de ander; en dat is nu juist wat de mannelijke trots niet toestaat. Om aan “het monster van liefde en openheid” te ontkomen, vergrijpen de migranten zich aan hun eigen dochters. “Incest als het summum van culturele geslotenheid”, aldus Louwerse.⁶¹ Ik kan me vinden in de opmerking dat de mannen zich niet willen openstellen voor de ander, omdat dat ten koste gaat van hun trots. Dat is immers wat we in een aantal passages al hebben gezien en wat we ook in het volgende hoofdstuk nog gaan zien. De laatste opmerking van Louwerse vind ik echter opmerkelijk. Is er namelijk wel sprake van incest? Er staat namelijk dat de tapijthandelaar tegen de zeven mannen met dochters zegt: “Dan wil ik jullie vragen hen ten huwelijk te geven aan de mannen hier”. Met andere woorden: geef jullie dochters alsjeblieft ten huwelijk aan een van de mannen in dit theehuis, en niet: trouw alsjeblieft met je eigen dochters. Nergens in de roman is een aanwijzing te vinden voor incest en de opmerking over incest als toppunt van de culturele geslotenheid gaat naar mijn idee dan ook niet op.

Wat uit de analyses van de verschillende passages blijkt, is dat de Moreaanse mannen graag de baas willen zijn over de vrouwen. Ze leren hun zoons dat ze hun zussen de baas moeten zijn, want het zijn meisjes. Ze willen bovendien een gehoorzaam, rein Moreaans meisje als vrouw en niet een onbeschaamd Paravions “wezen”. Ze zijn blij dat hun vertrouwde theehuis ver weg ligt van het park, want dan worden ze niet in verleiding gebracht door de vrouwen. De mannen vinden de Paravionse vrouwen wel verleidelijk, maar ze willen verder niets met ze te maken hebben. Ze willen zich niet “vermengen” met de vrouwen om hun bloedlijn zuiver te houden. De Paravionse vrouw wordt

⁶¹ Henriette Louwerse, “‘Ik ben een pathologische individualist.’ Verplaatsing, vrijheid en verbeelding in het werk van Hafid Bouazza”, *Vlaanderen*, Jaargang 58 (2009): 280-285, geraadpleegd 20 mei 2014, http://www.dbnl.org/tekst/_vla016200901_01/_vla016200901_01_0065.php, 284.

gerepresenteerd als verleidelijk en appetijtelijk, maar ook als oneerbiedig, onkuis en onbeschaamd. Als ongeschikt trouwmetaal.

4. Het vrouwbeeld als belemmering van de integratie?

En er moesten nakomelingen komen om geld op te leveren, niet noodzakelijkerwijs door werk; de overheid stond elke nieuwe spruit met wat geld bij, en zich voortplanten, dat konden de broeders in het theehuis wel. De overlevering van de eigen soort was noodzakelijk.⁶²

In dit hoofdstuk wil ik met behulp van verschillende passages uit de roman aantonen dat de integratie van de Moreaanse mannen in Paravion mislukt omdat de mannen de sociale positie van de vrouwen niet kunnen accepteren.

Als we onder integreren “meedoen in de Nederlandse samenleving door te werken of een opleiding te volgen” verstaan, dan is meteen duidelijk dat de integratie van de Moreaanse mannen in *Paravion* is mislukt.⁶³ De mannen werken niet en volgen ook zeker geen opleiding. Om de beurt vragen ze een uitkering aan. En ook als we het begrip integratie wat ruimer interpreteren, “het opgaan in de samenleving” bijvoorbeeld, zien we dat de integratie van de Moreaanse mannen mislukt is. De mannen brengen het grootste gedeelte van de dag afgezonderd in een theehuis door en voelen zich machteloos en nutteloos, zo blijkt uit verschillende passages.

De voldaanheid van de karrenman werd beschaduwd door een droefgeestigheid die de klanten van het theehuis ook kenden. (...) Zij hadden geen autoriteit, er was geen erkenning voor hun mannelijkheid, het natuurlijke overwicht van hun kunnen ging hier verloren. Dat kon niet goed zijn. Hoe moesten zij aansluiting vinden? Daar waren compromissen voor nodig en juist compromissen tasten hun wezen aan. Dit was een wereld zonder duidelijke onderscheiding en afscheiding. Het leven ging hier tegen hun natuurlijke en culturele hiërarchie in, hun trots brokkelde af, hun eer werd op de proef gesteld, hun territorium afgebakend. Heimwee hadden zij, niet naar de rode aarde van Morea, maar naar hun positie daar.⁶⁴

Wat heel duidelijk naar voren komt in bovenstaande passage is het eergevoel van de mannen. Ze willen graag erkend worden en zeggenschap hebben over het leven in Paravion. Ze willen autoriteit hebben en vragen zich af hoe ze zich kunnen aansluiten bij de samenleving zonder dat deze aansluiting “hun wezen aantast”. De mannen lijken te vinden dat ze autoriteit verdienen omdat ze man zijn: “het natuurlijk overwicht van hun kunnen ging hier verloren.” En die gedachte keert een paar zinnen later ook terug: “Het leven ging hier tegen hun natuurlijke en culturele hiërarchie in, hun trots brokkelde af, hun eer werd op de proef gesteld, hun territorium afgebakend.”

Het eergevoel van de Moreaanse mannen hangt dus af van hun “natuurlijke en culturele hiërarchie”, van hun sociale positie. Het grootste probleem dat de Moreaanse mannen lijken te hebben, is dus dat ze geen autoriteit hebben op basis van hun man-zijn. In Paravion staan mannen niet automatisch boven vrouwen in de sociale hiërarchie en dat is wat de integratie van de Moreanen in Paravion belemmerd. Ze willen geen compromissen doen, want die tasten hun wezen aan, en dus halen

⁶² Hafid Bouazza, *Paravion* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 183.

⁶³ Rijksoverheid, “Inburgering en integratie in Nederland”, geraadpleegd 2 mei 2014, <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/inburgering-en-integratie/inburgering-en-integratie-in-nederland>.

⁶⁴ Hafid Bouazza, *Paravion* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 151-152.

ze vrouwen uit hun eigen thuisland.

Niet alle mannen zonderen zich overigens af van de vrouwen in Paravion. Zoals ik aan het begin van hoofdstuk twee al aangaf, heeft een van de mannen –een onderwijzer- verhoudingen met verschillende vrouwen. Zo heeft de Moreaan een verhouding met Mamette, maar hij verbreekt de verhouding als hij verliefd begint te worden.

Mamette stelde hem gerust dat er geen culturele kloof tussen hen zou gapen, omdat zij hem en zijn cultuur *begreep*, maar het onoverkomelijke probleem bleek niet cultureel van aard, maar seksueel, in de ruimste zin van het woord. Zijn seksuele identiteit kwam in het geding. Hij kon geen deel uitmaken van haar wereld, noch zij van de zijne, ondanks haar waanzinnige visioenen en buitenwereldlijke ervaringen.⁶⁵

Op een minder directe manier dan in de vorige passage wordt ook in deze passage duidelijk dat eergevoel de integratie, of in dit geval een relatie met de culturele ander, bemoeilijkt. Of eigenlijk niet de culturele ander, maar de seksuele ander zo blijkt uit de passage. Als de onderwijzer door zou gaan met zijn relatie met Mamette zou zijn seksuele identiteit in het geding komen en blijkbaar is hij niet bereid om zich daarvoor open te stellen. Hij wil zich niet openstellen voor een liefdesrelatie met Mamette, omdat het overschrijden van zijn ‘mentale grenzen’ een nederlaag voor hem zou betekenen:

Wat hij niet wilde toegeven en wat hij onherroepelijk zou moeten toegeven als hij haar wensen en grillen gehoorzaamde, als hij zich liet meeslepen door haar liefde, was het besef dat hij weigerde een mentale grens te overschrijden, zijn mentale grenzen te verruimen; maar de grootste vernedering was wel dat hij er zich bewust van zou worden dat hij al die tijd, ondanks zijn immigratie, achter hetzelfde prikkeldraad gevangen zat en zou blijven. Dat was het hem niet waard. Hij was ervan overtuigd dat een dergelijke stap hem psychisch zou vernietigen, en verder kon hij geen overtuigende reden verzinnen om die stap wel te zetten. Met andere woorden: het zou een nederlaag voor hem betekenen en dat deed hem walgen. Dus besloot hij haar niet meer te bezoeken.⁶⁶

Opvallend is de opmerking over prikkeldraad, want wat bedoelt de verteller hier nu precies? Op het moment dat de onderwijzer zich over zou geven aan de liefde van Mamette zou de grootste vernedering zijn dat hij zich er bewust van zou worden dat hij achter prikkeldraad gevangen zat en zou blijven. Opvallend zijn ook ‘‘ondanks zijn immigratie’’ en ‘‘hetzelfde’’. Het meest voor de hand ligt misschien de volgende interpretatie: De onderwijzer heeft een ideologie en hij wil binnen dat hokje blijven, hij wil die grenzen niet overschrijden. De grenzen worden als het ware aangegeven met prikkeldraad, daarachter zit de onderwijzer gevangen. Ondanks zijn immigratie is dat hokje niet veranderd of verruimd en is het prikkeldraad ook niet weggegaan. Als de onderwijzer bij Mamette blijft dan kan hij niet langer om dit besef heen. De onderwijzer wil zich niet aan Mamette overgeven en aan haar wensen gehoorzamen, want dat overschrijdt zijn grenzen. We zien hier dus eigenlijk ook

⁶⁵ Hafid Bouazza, *Paravion* (Amsterdam: Prometheus, 2004), 164.

⁶⁶ Ibid.

wat we in de vorige passage zagen: de onderwijzer wil geen compromissen doen, want die tasten zijn wezen aan. Dus verbreekt hij de relatie.

Hoe verder je in de roman komt, hoe duidelijker wordt dat een groot probleem bij de integratie van de Moreaanse mannen de positie van de vrouw in Paravion is. Ze zonderen zich af van de Paravionse vrouwen, omdat deze hun weleens zouden kunnen verleiden. En als ze dan al iets beginnen met een Paravionse vrouw, kappen ze deze verhouding of relatie af op het moment dat ze zich moeten overgeven aan die vrouwen. Op het moment dat ze een stukje van hun mannelijkheid moeten inleveren, stoppen ze er mee. Ze willen geen compromissen met de vrouwen sluiten. En met deze afzondering van de Paravionse vrouw beperken de Moreaanse mannen zich in hun integratie. Ze willen in Paravion leven zoals ze in Morea leefden, ze willen hun Moreaanse levensstijl voortzetten. En omdat dit laatste volgens hen niet mogelijk is met de Paravionse vrouw, die te veel praat en te bazig is, besluiten ze bruiden uit Morea te gaan halen. Ik wil natuurlijk niet beweren dat een relatie met een autochtoon noodzakelijk is voor een goede integratie, maar het gaat om de reden waarom de Moreaanse mannen geen relatie met een Paravionse willen. Het gaat erom dat de mannen niet bereid zijn om de sociale hiërarchie in de Paravionse cultuur te accepteren en dus maar proberen hun eigen sociale hiërarchie te creëren in Paravion.

5. Conclusie

In deze scriptie wilde ik de stelling: “De integratie van de Moreaanse mannen in Bouazza’s roman *Paravion* mislukt omdat zij niet in staat zijn om de sociale positie van de vrouwen in Paravion te accepteren”, onderzoeken. Uit mijn tweede hoofdstuk bleek dat migranten met een niet-westerse culturele achtergrond de afgelopen jaren niet met open armen ontvangen worden in Nederland. Vanwege de afwijkende culturele achtergrond en waarden zouden zij niet gemakkelijk kunnen integreren. In hetzelfde hoofdstuk heb ik laten zien dat vrouwen in Nederland vandaag de dag geen ondergeschikte positie innemen ten opzichte van de man, terwijl dit in het Arabische gebied in veel gevallen nog wel het geval is. Dat de Moreaanse mannen in *Paravion* ook graag de baas willen zijn over de vrouwen, is gebleken uit de literaire analyses in het derde hoofdstuk. De mannen willen graag een gehoorzaam, rein Moreaans meisje als vrouw en geen brutaal vrouwelijk “wezen” uit Paravion. Hoe verleidelijk die laatsten ook mogen zijn. In mijn vierde hoofdstuk heb ik, met behulp van de close reading van een aantal passages, geprobeerd aan te tonen dat de integratie van de Moreaanse mannen in Paravion inderdaad mislukt omdat de mannen de sociale positie van de vrouwen niet kunnen accepteren.

5.1 Is mijn hypothese juist gebleken?

Naar mijn idee kunnen we niet met honderd procent zekerheid zeggen dat de integratie van de Moreanen mislukt doordat ze de sociale positie van de vrouwen in Paravion niet kunnen accepteren. Wat we wel kunnen zeggen, is dat de positie van de vrouwen een groot onderdeel van de oorzaak van het falen is. Uit verschillende passages blijkt dat de Moreaanse mannen een bepaalde ideologie voor ogen hebben wat de sociale hiërarchie betreft. Zij willen onderscheiding en afscheiding, ze willen op basis van hun man-zijn autoriteit hebben en vrouwen moeten gehoorzaam aan hen zijn. In Paravion krijgen ze geen erkenning voor hun mannelijkheid, het is een wereld zonder duidelijke onderscheiding en afscheiding, en dat is wat de mannen dwars zit. Ze sluiten zich op in het theehuis en gaan geen (echte) relaties aan met vrouwen uit Paravion. Als ze dit wel zouden doen, dan zouden ze hun grenzen moeten verruimen en dat zou weer ten koste gaan van hun eer. De Moreaanse mannen weigeren de (positie van) de Paravionse vrouw te accepteren en willen proberen een klein Morea te creëren binnen Paravion door hun dochters uit Morea naar zich toe te halen. Hiermee zonderen de Moreaanse mannen zich nog verder af van de Paravionse samenleving.

5.2 Verrijkende kracht van literatuur?

Mijn onderzoek bestond uit twee verschillende aanpakken: het bestuderen van bronnen over immigratie en de positie van de vrouw in Nederland en het Arabische gebied enerzijds en het close

readen van verschillende passages uit de roman *Paravion* anderzijds. Door deze twee aanpakken te combineren, hoopte ik mijn stelling te kunnen bewijzen. Was de combinatie van deze twee aanpakken nu echt nodig voor mijn onderzoek? Vertelt de tekstuele analyse van de roman *Paravion* ons iets dat bronnen als de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en het Centraal Bureau voor de Statistiek ons niet kunnen vertellen?

Mijn antwoord daarop is: ja. Door literatuur worden we geconfronteerd met onze omgeving. Literatuur laat ons dingen zien waar we anders over heen zouden kunnen kijken. We kunnen wel in een rapport aan de regering lezen dat niet-westerse allochtonen moeilijk integreren in Nederland, maar daar hebben we dan verder geen beeld bij. Waar de literatuur in de huid van de bewuste allochtonen kan kruipen, kan het Centraal Bureau voor de Statistiek alleen maar een beschouwing in de vorm van cijfers bieden. Literatuur leert ons over de wereld door nieuwe dingen te laten zien en is in die zin dus verrijkend. En de literatuur kan nog verrijker worden als je hem nog beter bestudeert, zoals door close reading. Het close readen van *Paravion* heeft zaken uit de roman naar boven gehaald waar je als lezer anders overheen zou lezen. De vele personages en ruimtes, de sprookjesachtige elementen, de mooi geformuleerde zinnen: ze zorgen ervoor dat je over details in de roman heen leest. Je hebt als lezer wel door dat de Moreaanse mannen niets van de Paravionse vrouwen moeten hebben, en dat hun Moreaanse vrouwen veel gehoorzamer zijn, maar als je de betreffende passages nog beter bestudeert, dan zie je meer. Dan zie je zinnen als: “het natuurlijk overwicht van hun kunnen ging hier verloren”, en dan krijg je door dat de afkeer van de Paravionse vrouwen niet alleen is vanwege hun te blote uiterlijke vertoning, maar dat het dieper ligt bij de mannen. Dan krijg je door dat het weigeren te accepteren dat mannen niet boven de vrouwen staan misschien wel de reden is dat de hele integratie van de mannen mislukt.

Bronnen als het Centraal Bureau voor de Statistiek en de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid zijn zeker niet overbodig geweest in mijn onderzoek. Zij dragen aan dit onderzoek bij door te bevestigen dat er grote verschillen zijn tussen de positie van vrouwen in Nederland en in het Arabische gebied, en dat dit vaak problemen geeft bij de integratie. Ze bieden met andere woorden een informatiebasis waar je op kunt terugvallen als je een vermoeden hebt opgedaan tijdens het close readen. Een combinatie van beide aanpakken is voor mijn onderzoek dan ook zeker vruchtbaar geweest.

Literatuur mag dan wel verrijkend zijn, Hafid Bouazza wil niet dat mensen denken dat hij schrijft om begrip te kweken tussen culturen:

Ik schrijf omdat ik wil schrijven, niet omdat ik de bedoeling heb om meer begrip tussen culturen te kweken. Hou toch op. En ik schrijf al helemaal niet omdat ik me de tolk voel van de tweede generatie allochtonen. Ik ben geen maatschappelijk werker. Schrijft een Nederlandse schrijver soms ook namens anderen? Mij een spreekbuis noemen is de snelste

manier om me sjagrijnig te krijgen.⁶⁷

Hafid Bouazza wil dus niet als spreekbuis gezien worden, hij schrijft omdat hij wil schrijven. Sociale problemen oplossen is geen taak van de literatuur volgens Bouazza.⁶⁸ Toch kaart hij in zijn werk wel veel sociale problemen aan. Veel van zijn opmerkingen over integratie in interviews zijn bijvoorbeeld terug te vinden in *Paravion*:

Hoe bestaat het dat hier Marokkanen al veertig jaar wonen die niet eens "dankjewel" of "goedemorgen" kunnen zeggen. Het vreselijke gevolg daarvan is dat mensen geïsoleerd raken. Dat kan tot twee dingen leiden: je gaat die taal alsnog leren of je gaat je superieur voelen. En dan krijg je uitspraken als die van die radicale imam, die zei: ik weiger Nederlands te leren, dat is geen taal, dat is gebrabbel. Of zoals een van de mannen in *Paravion* zegt: Nederlands is geen taal, het klinkt als gekwetter van vogels.⁶⁹

Zelfs al is het dus niet Bouazza's intentie om sociale problemen op te lossen in de literatuur en vindt hij de term spreekbuis vervelend, toch kaart hij in zijn werk wel sociale problemen aan. En dat is waar wij als lezer iets van kunnen leren, door de roman worden we met onze neus op deze problemen gedrukt. Hafid Bouazza zegt niet de bedoeling te hebben om met zijn werk meer begrip tussen culturen te kweken, maar door de problemen die hij aankaart in zijn werk, kan hij dit wel tewerkstellen: de verrijkende kracht van literatuur.

⁶⁷ Wilma Kieskamp, "Eenmaal in Amsterdam begon mijn leven pas" *Trouw* (21-01-1997), geraadpleegd 29 mei 2014, <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2632853/1997/01/21/Eenmaal-in-Amsterdam-begon-mijn-leven-pas.dhtml>.

⁶⁸ Henriette Louwerse, "Ik ben een pathologische individualist.' Verplaatsing, vrijheid en verbeelding in het werk van Hafid Bouazza", *Vlaanderen*, Jaargang 58 (2009): 280-285, geraadpleegd 20 mei 2014, http://www.dbnl.org/tekst/_vla016200901_01/_vla016200901_01_0065.php, 280.

⁶⁹ Cisca Dresselhuys, "Pak emancipatie moslimvrouwen revolutionair aan.", *Opzij* (01-11-2004), geraadpleegd 15 april 2014, <http://www.opzij.nl/nl/artikel/34945/pak-emancipatie-moslimvrouwen-revolutionair-aan.html>.

Bibliografie

@TofikDibi. “Hitler is onder ons. In de gedaante van @geertwilderspvv. Hitler vond ook dat er minder Joden moesten zijn. Opdat we nooit zullen vergeten.” *Twitter* (19 -03-2014). Geraadpleegd 20 april 2014. <https://twitter.com/TofikDibi/status/446389748983431168>.

Badran, Margot. *Feminism in Islam: Secular and Religious convergences*. Oxford: Oneworld Publications, 2009.

Bal, Mieke. *Narratology: Introduction to the Theory of Narrative*. Toronto: University of Toronto Press, 2009.

Bonjour, Saskia. “Gezin en grens. Debat en beleidsvorming op het gebied van gezinsmigratie in Nederland sinds de jaren vijftig.” *Migrantenstudies* 23, nr. 1 (2007): 2-23. Geraadpleegd 1 mei 2014. <http://www.migrantenstudies.nl/wp-content/uploads/MS-2007-NR1-P2-23.pdf>.

Bouazza, Hafid. *Paravion*. Amsterdam: Prometheus, 2004.

Boven, Erica van, en Gillis Dorleijn. *Literair Mechaniek: Inleiding tot de analyse van verhalen en gedichten*. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2010.

Briney, Amanda. “List of Arab States: List of the Countries Making Up the Arab World.” Laatste gewijzigd 29 mei 2014. Geraadpleegd 30 mei 2014 . <http://geography.about.com/od/lists/a/arab-countries.html>.

Centraal Bureau voor de Statistiek. “Groot inkomensverschil tussen werkende vaders en moeders.” Laatste gewijzigd 6 maart 2013. Geraadpleegd 24 april 2014. <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/dossiers/vrouwen-en-mannen/publicaties/artikelen/archief/2013/2013-3794-wm.html>.

Central Intelligence Agency. “The world factbook: Africa: Marocco.” Laatste gewijzigd 13 mei 2014. Geraadpleegd 14 mei 2014. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/mo.html>.

Costera Meijer, Irene. *Het persoonlijke wordt politiek: feministische bewustwording in Nederland 1965-1980*. Amsterdam: Het spinhuis, 1996.

Dale, van. S.v. “representatie”. Geraadpleegd 23 april 2014. http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=representatie&lang=nn#.Uydi_YVZ5vI.

Dresselhuys, Cisca. “Pak emancipatie moslimvrouwen revolutionair aan.” *Opzij* (01-11-2004). Geraadpleegd 15 april 2014. <http://www.opzij.nl/nl/artikel/34945/pak-emancipatie-moslimvrouwen-revolutionair-aan.html>.

Kieskamp, Wilma. “Eenmaal in Amsterdam begon mijn leven pas.” *Trouw* (21-01-1997). Geraadpleegd 29 mei 2014. <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2632853/1997/01/21/Eenmaal-in-Amsterdam-begon-mijn-leven-pas.dhtml>.

Loo, Vilan van de. *De vrouw beslist: de tweede feministische golf in Nederland*. Wormer: Inmerc, 2005.

Louwerse, Henriette. “‘Ik ben een pathologische individualist.’ Verplaatsing, vrijheid en verbeelding in het werk van Hafid Bouazza.” *Vlaanderen*, Jaargang 58 (2009): 280-285. Geraadpleegd 20 mei 2014. http://www.dbnl.org/tekst/_vla016200901_01/_vla016200901_01_0065.php.

Manschot, Anke. “Niets te zeggen over je eigen geld.” *Opzij* (01-06-2006). Geraadpleegd 14 april 2014. <http://www.opzij.nl/nl/artikel/36478/niets-te-zeggen-over-je-eigen-geld.html>.

Meijer, Maaïke. *In tekst gevat. Inleiding tot een kritiek van representatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 1996.

Partij Voor de Vrijheid. *Hún Brussel, óns Nederland! Verkiezingsprogramma 2012-2017*. Geraadpleegd 2 mei 2014. <http://www.pvv.nl/images/stories/verkiezingen2012/VerkiezingsProgramma-PVV-2012-final-web.pdf>.

Rijksoverheid. “Inburgering en integratie in Nederland.” Geraadpleegd 2 mei 2014. <http://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/inburgering-en-integratie/inburgering-en-integratie-in-nederland>.

Samir, Samir Khalil. *De islam en het Westen: 111 vragen aan Samir Khalil Samir: Gesprekken met Giorgio Paolucci en Camille Eid*. Vertaald door J.M.E. Raymakers. Tiel: Lannoo, 2012.

Vos de Wael-Smulders, E.M. “Zelfs rechteloze vrouw had veel te zeggen.” *Trouw* (27-12-2001). Geraadpleegd 20 april 2014. <http://www.trouw.nl/tr/nl/5009/Archief/archief/article/detail/2782995/2001/12/27/Zelfs-rechteloze-vrouw-had-veel-te-zeggen.dhtml>.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. *Nederland als immigratiesamenleving*. Den Haag: Sdu Uitgevers, 2001.

Wilders, Geert. “PVV scandeert: minder Marokkanen.” Nederlandse Omroep Stichting video, 1:28 (19-03-2014). Geraadpleegd 25 mei 2014. <http://nos.nl/artikel/625563-pvv-scandeert-minder-marokkanen.html>.